

יוסף דן

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

יד

דור הגירוש והתסיסה המשיחית
על סף העידן החדש

תולדות תורת הסוד העברית

סדרה ראשונה: העת העתיקה

סדרה שנייה: ימי הביניים

יוסף דן

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

כרך ארבעה עשר

דור הגירוש והתסיסה המשיחית

על סף העידן החדש

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

עריכת מחקר: ד"ר נעמה בן-שחר
עריכת לשון: יחזקאל חובב
מנהל ההוצאה לאור: עזרא ברום
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע

Arcadia – a charitable fund of Peter Baldwin and Lisbet Rausing

משרד התרבות והספורט

ציור העטיפה מתוך "חלונות ארדון", הספרייה הלאומית בירושלים
צלם: שמעון יאיר כהן
עיצוב העטיפה: לוטה עיצובים, ירושלים

מסת"ב 3-411-227-965-978

מספר קטלוגי 1143-185

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשפ"ו
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: רונית גלעד
הדפסה: דפוס פרינטיב
כולם בירושלים

התוכן

כרך ארבעה עשר

9

הקדמה

13 בפתח הדברים: ויכוח בין הפילוסופיה והקבלה באוטובוס מספר 9

17 פרק ראשון: מאזוטריקה לדומיננטיות – על סף העידן החדש
א. מעמדה האזוטרי של הקבלה עד המאה החמש עשרה 17 ב. התמורות
במעמד הקבלה במאה החמש עשרה 21 ג. הגורמים לשינוי במקומה של
הקבלה בהגות היהודית 24 ד. בין רדיקליות רעיונית לשמרנות מעשית 32
ה. הקבלה הנוצרית 34

38 פרק שני: ר' יוסף יעבץ: ביקורת הפילוסופיה וציפייה לגאולה
א. ר' יוסף יעבץ בדור הגלות והשמד 38 ב. מעמדו בתולדות ספרות
המוסר 40 ג. התדרדרות המתפלספים אל הכפירה 48 ד. העיון הפילוסופי
כמשיכה ארוטית 50 ה. הפולמוס נגד הפילוסופיה, בעבר ובהווה 53
ו. "חסדי ה'": הטוב שברע 56 ז. "חסדי ה'": דורו של שמד 58 ח. ישראל
והעמים 64

72 פרק שלישי: תשובות ר' יוסף אלקאשטייל
א. תשובות ר' יוסף אלקאשטייל: בין מסורת לחידוש 72 ב. תורת הגלגול
ונשמת המשיח 74 ג. העולמות שנחרבו ותורת הרע 82 ד. ידיעה
ובחירה 92

98 פרק רביעי: דון יצחק אברבנאל: גלות ושמד, סוד וגאולה
א. תולדותיו ומעמדו של דון יצחק אברבנאל 98 ב. מגלות אל גלות
אל גלות, משמד אל שמד 99 ג. אברבנאל: בעל סוד? 107
ד. האם הייתה לאברבנאל אלטרנטיבה למשיחיות? 109 ה. מיימוניזם
מול אפוקליפטיקה 114 ו. אברבנאל ותורת הסוד: פירוש המרכבה 116

- ז. הטרילוגיה המשיחית 129 ח. נבואות דניאל: ההווה והעתיד 131
ט. חבלי הגאולה 136 י. חישוב הקץ ולידת המשיח 141

פרק חמישי: על סף הקץ: ר' אברהם הלוי 150

- א. מעמדו בתולדות תורת הסוד 150 ב. פתיחת "משרא קטריין":
ההתנצלות והצדקת חישוב הקץ 158 ג. ביזנטיון, פרס, רומי וישראל 161
ד. תולדותיו של סוד הקץ 164 ה. "אגרת סוד הגאולה": הפתיחה ושלבי
הגאולה 169 ו. "מאמר הייחוד": הספירות ומעמדן בעבר ובעתיד 176
ז. אריסטו, הרמב"ם והפילוסופים 181 ח. "מגילת אמרפל": חוויית קידוש
השם 188 ט. השבעת מלאכים 192 י. אגרת מענין י' השבטים מאת
ר' אברהם בן אליעזר הלוי 194 יא. מרטין לותר ותשובת הגויים 198
יב. מפלת כוחות הרע 202 יג. שלבי הגאולה האחרונים 206

פרק שישי: ר' אברהם הלוי וסיפורים בעלי אופי משיחי: "נבואת הילד"

ור' יוסף דילה ריינה 213

- א. "נבואת הילד" 213 ב. הקדמת ר' אברהם ל"נבואת הילד" 219
ג. סיפור המעשה 227 ד. הרקע לסיפור "נבואת הילד" ומקבילותיו 233
ה. ר' יוסף דילה ריינה 237

קיצורים ביבליוגרפיים כלליים 250

יוסף דן: 10 ביולי 1935 – 23 ביולי 2022 (כ"ה בתמוז תשפ"ב)

רחל אליאור: פרופסור יוסף דן: חייו ומפעלו המחקרי 255

- א. תולדות חייו וקווים למחקריו 255 ב. יוסף דן ותולדות המחקר במחשבת
ישראל 260 ג. יוסף דן האיש והחוקר 265

ביבליוגרפיה של כתבי יוסף דן 268

- א. ספרים 268 ב. רשימת הפרסומים לפי סדר הופעתם 270

מפתחות 315

הופיעו בסדרה

העת העתיקה

- כרך א: ראשיתה של תורת הסוד בימי הבית השני ובתקופת המשנה
כרך ב: סוד, מאגיה ומשיחיות בספרות התלמוד והמדרש
כרך ג: המיסטיקה של יורדי המרכבה וסודות מעשה בראשית

ימי הביניים

- כרך ד: תקופת הגאונים והמאות הי"א-הי"ב
כרך ה: חוגיהם של בעלי הסוד באשכנז – חוג משפחת קלונימוס
כרך ו: ר' אלעזר מזורמס וחוגו ובעלי הסוד האחרים
כרך ז: ראשית הקבלה: חוג העיון, ספר הבהיר וקבלת פרובנס
כרך ח: חוג המקובלים בגירונה
כרך ט: המקובלים בספרד במאה השלוש עשרה
כרך י: דור הזוהר: כתבי ר' יוסף ג'יקטיליה ור' משה די ליאון
כרך יא: ספר הזוהר
כרך יב: בעקבות הזוהר – א
כרך יג: בעקבות הזוהר – ב
כרך יד: דור הגירוש וההתעוררות המשיחית

הקדמה

במשך למעלה משני עשורים הקדיש פרופ' יוסף דן את כל מרצו לכתיבת סדרת הכרכים "תולדות תורת הסוד העברית". את חזונו הגדיר כבר בכרך הראשון:

לאחר כמאה ושמונים שנה של מחקר במדעי היהדות, מצויים אנו בפתח המאה העשרים ואחת ואין בידינו שום מחקר היסטורי מקיף הסוקר את תולדותיה של המחשבה היהודית לדורותיה... במשך תקופה ארוכה זו נכתבו מונוגרפיות רבות על אישים ועל נושאים, ובמידה מסויימת – על תקופות וזרמים, המצויים במרכז של המחשבה היהודית, אך לא נעשה עד כה כל ניסיון לארגן את הדברים לכלל מסכת היסטורית מפורטת. הכרכים המוגשים בזה מכוונים להציג ניסיון לכתיבה היסטורית של תולדותיה של תורת הסוד העברית.

חזון זה קרם עור וגידים והיה למציאות בי"ג הכרכים שיצאו לאור, שבהם פרש פרופ' דן יריעה רחבה הסוקרת את תולדות תורת הסוד והקבלה – מהעת העתיקה ועד לשלהי ימי הביניים. מפעל זה מסכם את מחקרו רב-השנים על אודות אישים, חיבורים, רעיונות ותופעות. חרף היקפו המרשים של הפרויקט, ניכרת בו יכולתו יוצאת הדופן של דן לזקק את הנקודות המהותיות מתוך ים הפרטים, לברור את המוץ מן התבן, ולהגיש לקורא תמונה היסטורית סדורה ובהירה. יתרה מכך, על אף עומקם ומורכבותם של הנושאים הרבים והמגוונים שנדונו לאורך הסדרה, הצליח פרופ' דן להנגיש את הדברים לא רק לחוקרים אלא גם לקהל הרחב, בזכות כתיבתו הבהירה והקולחת. פרופ' יוסף דן נפטר ב־23 ביולי 2022, בטרם הספיק להשלים את הסדרה, שאמורה היתה לכלול גם מספר כרכים על העת החדשה. גם כתיבתו של הכרך הנוכחי – הכרך הארבעה עשר – נגדעה באיבה.

כרך זה דן ב"דור הגירוש" – התקופה הדרמטית שבמרכזה גירוש היהודים מספרד ומפורטוגל. אירועים מטלטלים אלו חוללו משבר פיזי ורוחני עמוק, שהחריף את תחושת הגלות והביא לתחילתה של תקופה רבת תהפוכות. לצד חשבון הנפש הנוקב שערכו מספר הוגים, צמחו בתקופה זו גם שלל ספקולציות משיחיות, נבואיות ואפוקליפסיות. פרופ' דן היה נלהב במיוחד לעבוד על כרך זה, וניתן ללמוד על הלהט שבו עסק בכתיבת הכרך מן הדברים שנשא באירוע לציון צאתו לאור של כרך י"ג, החותם את ימי הביניים. באותו מעמד סיפר, שחברה שאלה אותו: "אם היית צריך לבחור כרך אחד מכל הסדרה לקחת איתך לאי בודד, באיזה כרך היית בוחר?".

לשאלה זו השיב ללא היסוס – כרך י"ד. לדבריו, הסיבה לכך נעוצה בשינויים הרבים שהתחוללו בתקופה זו, אשר הובילו לפרץ של יצירה. על פי דן, גם כאשר בוחנים את הדברים מפרספקטיבה היסטורית ניתן לראות שתקופת המעבר לזמן החדש – המאות החמש עשרה והשש עשרה – היא אחת התקופות יוצאות הדופן ביצירה היהודית. זוהי תקופה שבה פורצת הקבלה את גבולותיה, ומתופעה פריפריאלית ואזוטרית הופכת להיות מרכזית, ושינוי זה ממשיך והולך עד ימינו אלה.

תוכניתו של פרופ' דן לכרך זה כללה פרקים רבים נוספים שעניינם "דור הגירוש", ובהם פרקים הדנים בביטוייה השונים של המשיחיות, כגון "ספר כף הקטורת" ו"ספר המשיב"; סיפורם של שלמה מולכו ודוד הראובני; ובשורת הגאולה של ר' אשר למלין. עוד ביקש דן לעסוק ביחס לקבלה כפי שהיא משתקפת בספרו של ר' אליהו דלמדיגו מקנדיה, "בחינת הדת". את הכרך ביקש לחתום בפרק שישקור את המרכזים החדשים באיטליה, בתורכיה ובצפת, פרק שנועד לשמש חוליית מעבר לכרך הבא, שהיה אמור לדון בקבלת צפת. לצערנו, פרקים אלו לא זכו להיכתב, ופרופ' דן הלך לעולמו בטרם הספיק להשלים את הכרך. אף על פי כן, היו בידינו גרסאות כמעט סופיות של חמשת הפרקים הראשונים, לצד טיוטה חלקית בלבד של הפרק השישי. חרף הקושי, בחרנו להביא את הכרך לדפוס, מתוך רצון לממש את חזונו ככל האפשר. לשם כך נדרשתי להשלים את כתיבתו של הפרק השישי, בתקווה שעלה בידי לשמר בו את קולו ואת דרכו של המחבר.

למרות שאיפתו וחזונו של פרופ' דן לכלול בסדרה כרכים שיעסקו בעת החדשה, כרך זה הוא האחרון שבה; זהו מפעל של אדם אחד, והולמים דבריו של ביאליק: "וצר, עוד מזמור אחד היה לו, והנה אבד המזמור לעד, אבד לעד".

כרך זה אינו רק בבחינת חתימה של הסדרה אלא גם יש בו משום פרידה מן החוקר, המורה והאדם – כמה ממעלותיו של פרופ' דן, שניחן באופי כריזמטי, נעים וצנוע. מסיבה זו בחרנו להוסיף שני חלקים מסכמים לאחר פרקי הספר. האחד – אפילוג מאת פרופ' רחל אליאור, חוקרת בולטת בתחום המחשבה היהודית, קולגה וחברה קרובה של פרופ' דן, הסוקרת את תולדות חייו, דרכו האקדמית, הגותו ותחומי עיסוקיו המרכזיים. בדבריה עומדת אליאור גם על תרומתו והשפעתו על תלמידיו, עמיתיו והקהילה האקדמית – בארץ ובעולם. השני – רשימת פרסומיו של פרופ' דן, הכוללת קרוב לחמש מאות וחמישים חיבורים, ויש בה עדות לעומק, לרוחב ולרב-ממדיות שאפיינו את פועלו המחקרי לאורך עשרות שנות יצירה. רשימת הפרסומים היא בבחינת השלמה לרשימה קודמת שערכתי בעבר, ועתה תיקנתי טעויות והשלמתי את כל הפריטים שנוספו בעשרים השנים האחרונות.

ברצוני להודות לקרן ארקדיה על תמיכתה הנדיבה במפעל זה; למרכז זלמן שזר על הליווי – מראשיתו של התהליך ועד לחתימתו; לצבי יקותיאל, מנכ"ל מרכז שזר בעבר, שקיבל את הסדרה לפרסום ועודד את הופעתה, ולמיכל שגיא שהמשיכה בכך; לד"ר עודד פורת, אשר שימש עוזר המחקר בכרך השנים עשר והחליף אותי באותה תקופה. בהזדמנות זו אני מבקשת להכיר תודה לעורך הלשוני של הסדרה, ישראל חזני ז"ל, שליווה את כרכים א'–ג' ותרם לנו מידיעותיו ומחוכמתו; וליחזקאל חובב, אשר ליווה את הסדרה לכל אורכה, ונרתם לעריכת הכרך הנוכחי, הן בעריכה הלשונית, הן בהתקנה לדפוס – תודתי העמוקה לו על שפעל במרץ להוציא לאור כרך זה על אף הקשיים. חן למנהלות הוצאת הספרים בעבר מעין אבינרי־רבהון וחיה פז כהן, ולמנהל הנוכחי עזרא ברום, על התמיכה והסיוע; ולנעה גרינולד־עסיס על ההפקה של הכרכים האחרונים.

במשך עשרים ושתיים שנים זכיתי לשמש עוזרת המחקר של פרופ' יוסף דן וללוות את תהליך העבודה של כתיבת הסדרה בכל שלביה. אני גאה שנפלה בידי הזכות לקחת חלק במפעלו האינטלקטואלי יוצא הדופן, וסמוכה ובטוחה שסדרה זו, כמו כלל מחקריו, ימשיכו להיות אבן שואבת לדורות של חוקרים וקוראים כאחד.

ד"ר נעמה בן־שחר
אוניברסיטת בר־אילן

23 ביולי 2025
שלוש שנים לפטירת המחבר

בפתח הדברים

ויכוח בין הפילוסופיה והקבלה באוטובוס מספר 9

בוויכוח בין הפילוסוף למקובל בקנדיאה במאה החמש עשרה, לאור מחקריהם של אפרים גוטליב ואביעזר רביצקי, התעמתו זה מול זה נציגים מהדרג המשני של תחומי עיסוקם, והתרכזו בעיקר בסוגיה משנית בחשיבותה – תורת הגלגול. יש עניין אפוא להציג ויכוח כזה כאשר מתעמתים בו חוקרים ראשונים במעלה בשני התחומים. למרות החרירה מן המסגרת הכרונולוגית וגלישה של שש מאות שנים ויותר אל העתיד, יש בדיון זה לקח מאלף לגבי הסוגיה ההיסטורית – הקבלה והפילוסופיה במאה החמש עשרה.

פרופסור דוד אוחנה פרסם בגליון תרבות וספרות בעיתון "הארץ" (19 בספטמבר 2021) מאמר שכותרתו: "ליבוביץ וגרשם שלום נוסעים באוטובוס מס' 9 להר הצופים". כותרת המשנה היא:

במכתב אל גרשם שלום מ-1941 תוהה ישעיהו ליבוביץ "מה גרם לקבלה להשתלט על מוחותיהם ונפשותיהם של המוני ישראל במשך תקופה ממושכת וליהפך לגורם היסטורי חי, בו בזמן שהפילוסופיה הרציונליסטית נשארה דבר שבעיון לציבור מצומצם בלבד", ומסמיק לכך את התשובה הניצחת: האטרקטיביות בקבלה היא הייצריות האלילית שלה.

מייד כשראיתי כותרת זו נזכרתי בעימות בעל פה בין ליבוביץ לשלום, כאשר ליבוביץ מטיח בשלום: "המקובלים שלך הם עובדי אלילים", ושלום משיב: "בשיטה שלך אין בכלל אלהים". המסמך שפרסם אוחנה מתעד עימות זה בהרחבה. זהו מכתב ששלח פרופסור ישעיהו ליבוביץ לגרשם שלום בעקבות שיחה שהתקיימה ביניהם. כתב אוחנה:

בזמן שניטשה באירופה מלחמת העולם השנייה נהגו גרשם שלום בן ה-44 וישעיהו ליבוביץ הצעיר ממנו בשש שנים לנסוע באוטובוס מספר 9 לאוניברסיטה העברית ששכנה אז בהר הצופים. לעתים שוחחו זה עם זה. ביולי 1941 כתב ליבוביץ לשלום את המכתב הבא:

פרופ' שלום הנכבד

ברצוני להרצות בפניך בכתב את שאלותי והשגותי אשר עליהן רמזתי בשיחתנו החטופה אתמול באוטובוס. ביניהן שאלות אחדות אשר עליהן בוודאי תענה מחר, ויתר הדברים יהיו נא בעיניך סתם שיחת הדיוט המתעניין מאוד בתורתך... נראה לי שהחידוש הרעיוני העיקרי של היהדות הקלסית הוא שכל עצמה של השקפה דתית והרגשה דתית היא לעולם עמידה על עברי פי פחת, והחפץ קרבת אלוהים בכל נפשו ובכל מאודו לעולם תלוי ועומד בין אלוהים ובין עבודה זרה. בנידון זה אין בעולם המחשבה הדתית סמל עז ונועז יותר מאשר מעשה העגל בידי האנשים שזכו למעמד הר סיני ואמרו נעשה ונשמע. זהו הרקע הרעיוני לדיון ההיסטורי שאליו אני מתכוון ברגע זה... אני מדגיש שהנידון הוא דיון היסטורי, לא תאולוגי, פילוסופי או מוסרי. אתה עשית דבר גדול ששיחררת את מחקר הקבלה מנטל ההערכות התאולוגיות, הפילוסופיות והמוסריות וסללת את הדרך לטפל בה כבאחת התופעות ההיסטוריות הגדולות שבדברי ימינו. אני אשתדל ללמוד ממך וללכת בעקבותיך ולא לשאול אם תורת הקבלה "נכונה" או "טובה" לפי איזו בחינה שהיא, כי אם על מקומה ותפקידה בהיסטוריה. ז"א אני מתכוון לשאלתך שהעמדת בראש הרצאותיך: מה גרם לקבלה להשתלט על מוחותיהם ונפשותיהם של המוני ישראל... תשובתך היתה שהקבלה קרובה יותר ליהדות הקלסית והפיחה חיים חדשים באינסטיטוציות הדתיות – המצוות המעשיות והתפילה. בו בזמן שהפילוסופיה היתה מחוסרת יחס חי ופרודוקטיבי לאינסטיטוציות הנ"ל... נדמה לי שכל עצמה של היהדות הקלסית אינה אלא היאבקות איתנים בין שתי תפיסות הדתיות (Religiostaten) הללו, ומפעלה הכביר והיחיד במינו של היהדות התלמודית-הרבנית (שבו היא ממשיכה את קו התורה והנביאים) הוא דיכוי יסודות המיתוס וריסון הדתיות האינדיבידואלית החופשית הפרועה שאינה אלא ביטוי ליצרים ותאוות ("יודעים היו ישראל בעבודה זרה שאין בה ממש אלא שביקשו להתיר להם עריות בפרהסיא", סנהדרין סג ע"ב) והטייתו למסלול של כיבוש היצר ושל הטלת חובות ופיתוח הרגשת החובה ("גדול המצווה ועושה משאינו מצווה ועושה!"). במובן זה דווקא הפילוסופיה הרציונליסטית, על אף כליה השאולים מהניכר, היא הממשיכה את הקו של היהדות המקורית, ז"א של הצד המיוחד והספציפי שביהדות, בעוד שהקבלה, על אף המקוריות המדומה של סמליה וכוונותיה, אינה אלא התפרצות של אותה הדתיות האנושית-כללית, ז"א אלילית, אשר היהדות הקלסית השתדלה לדכאה.

בהמשך המכתב מתייחס ליבוביץ לכפירה שהוא רואה בתנועה השבתאית, לתפיסת התפילה בפילוסופיה ובקבלה, ודוד אוחנה מרחיב את הדברים ומסיק מהם מסקנות הנוגעות למשנת הרב קוק, למשיחיות בכלל, ואף לגוש אמונים ולסוגיות המעסיקות אותנו כיום. לענייננו, עיקר הדברים הוא: ליבוביץ מקשה מדוע הפילוסופיה

הרציונליסטית לא זכתה לכבוש את ליבותיהם של היהודים ואילו הקבלה הצליחה בכך, למרות אופייה "האלילי", ותשובתו של שלום: הקבלה קירבה את האלוהים לאדם וביטאה את המסורת של קרבה זו.

איננו יודעים מי עוד הצטופף באותו יום באוטובוס מס' 9 המזדחל במעלה הדרך לקמפוס בהר הצופים, אך ניתן לקבוע בוודאות ששר ההיסטוריה לא היה שם. המפגש המתואר הוא יחיד במינו: אינני מכיר מקרה אחר שבו התעמתו בסוגיה הנידונה שני אישים בעלי שיעור קומה דומה. ואולם, עם כל הכבוד שאני רוחש לכל אחד מהם, טעות גדולה טעו שניהם בהתעלמם מן ההיסטוריה. תפיסת מעמדן של הקבלה והפילוסופיה שעליה הסתמכו היא זו ששלטה במציאות של זמנם, אך היא מנוגדת למציאות ההיסטורית בימי הביניים, בתקופה שבה התעצבה דמותם של הפילוסופיה ושל הקבלה.

ליבוביץ מקונן על כך שהפילוסופיה הרציונלית היא נחלתם של קומץ בני עלייה בלבד. לא כך היה הדבר במאות השנים שבין תקופת הגאונים לגירוש ספרד. במשך תקופה ארוכה משלה ההשכלה הפילוסופית בכיפה ביהדות ספרד, פרובנס, איטליה וביזנטיון. ליבוביץ ושלוש לא ידעו, בעת העימות המתואר, עד כמה נרחבת, מסועפת ומגוונת הייתה היצירה הפילוסופית ביהדות ימי הביניים. עשרות רבות של חוקרים, בארץ, באירופה ובאמריקה חשפו בשני הדורות האחרונים את כתביהם של פילוסופים רבים, שמשנותיהם שלטו ברמה בעולמה הרוחני של יהדות התקופה. עד המאה החמש עשרה ועד בכלל הייתה הפילוסופיה הרציונליסטית בגווניה השונים, האריסטוטלית, הניאופלטונית והשילובים ביניהן, הבסיס העיוני שעליו נסמכו האינטלקטואלים בקהילות ישראל.

הקבלה, לעומת זאת, בשלוש מאות השנים הראשונות בתולדותיה, הייתה נחלתם של בודדים, רובם נסתרים, שכתבו חיבורים אנונימיים, לא העמידו אסכולות ולא הייתה להם כל השפעה על כללותה של התרבות היהודית. האישים הבולטים בין המקובלים, כגון הרמב"ן והרשב"א, זכו למעמד מכוח פעילותם בשדה ההלכה ויכולתם כמנהיגים, ואת יצירתם בתחום הקבלה נהגו להסתיר. שלום עצמו הדגיש בכל תיאוריו את הקבלה בימי הביניים את האופי האזוטרי של הקבלה במאות השנים הראשונות. משמע, מצב הדברים היה הפוך מזה שנטען בפולמוס באוטובוס מספר 9. אם הקבלה נענתה לצורך של המאמינים בתחושת קרבה לאלוהות, מדוע לא חשו בכך היהודים בימי הביניים?

מדוע נהפכה המציאות על פיה והעלתה את הקבלה בעת החדשה למעמד דומיננטי בדת ישראל ודחקה את הרציונליזם לקרן זוית? התשובה לכך ניתנה על ידי שר ההיסטוריה, שנערך, כאמור, מאוטובוס מספר 9. תלאתה הגירוש מספרד והאסון של ההמרה ההמונית גרמו להתנערות מן ההשכלה הפילוסופית, והיא הואשמה בערעור

הדבקות במצוות המעשיות והקלה דווקא על המשכילים להמיר את דתם. העמקתה של תחושת הגלות בעקבות הגירוש הביאה להתעוררות משיחית, שניזונה במידה רבה מחזיונותיהם של מקובלים. מאז המאה השש עשרה מצאו יהודים דווקא בקבלה, שנתפסה כמסורת קדומה, מענה לצורכיהם והנמקה וטעם לתפילה ולמצוות המעשיות. דברים אלה שזורים בפרקים הבאים של כרך זה.

פרק ראשון

מאזוטריקה לדומיננטיות – על סף העידן החדש

א. מעמדה האזוטרי של הקבלה עד המאה החמש עשרה

בשלהי המאה החמש עשרה, על סף העידן החדש, החל תהליך שהביא לתמורה מכרעת בעולמה הרוחני של היהדות. בתהליך זה, שנמשך דורות מעטים, יצאה הקבלה מחביונם של חוגים אזוטריים, סגורים ולרוב אנונימיים, אל המרחב של התרבות הדתית היהודית והפכה לתאולוגיה השלטת, הכמעט בלעדית, ביהדות האורתודוקסית. מאז ראשית המאה השש עשרה ועד היום לא קמה בעולמה של המסורת היהודית אלטרנטיבה בעלת השפעה רחבה שיכולה הייתה להתחרות בתפיסת העולם של המקובלים. דומיננטיות חדשה זו מצאה את ביטוייה על במת ההיסטוריה במאורעות המכריעים בהווה היהודית. היא שימשה בסיס רעיוני לשתי התנועות הגדולות בתקופה זו – השבתאות במאות השבע עשרה והשמונה עשרה, והחסידות החדשה במאות השמונה עשרה, התשע עשרה, העשרים והעשרים ואחת. הקבלה עיצבה את מהלך החיים הדתי היום-יומי של מרבית הציבור היהודי המסורתי, היא ניסחה מחדש את סידור התפילה ואת משמעותן של המצוות המעשיות, יצרה מנהגים פולחניים חדשים והכתיבה את תפיסתו של העם היהודי את עצמו ואת גורלו. מתורת סוד הפכה הקבלה לתנועת המונים, שמנהיגיה ביססו את סמכותם מכוח שליטתם ובקיאותם בסודותיה של הקבלה.

קשה להפריז בעומק השינויים שהתחוללו עקב תמורה זו, מצד אחד בקבלה עצמה, ומצד שני בהווה הרוחנית הכללית סביב חוגיהם של המקובלים, שהביאו למפגש ולזיהוי בין הקבלה לבין תפיסת העולם הדתית של הציבור בכללו. המקובלים בימי הביניים פעלו כיוצרים בודדים או כמשתייכים לחוגים זעירים, שגם בתוכם יצר כל אחד את עולמו בפני עצמו. ככל הידוע לנו, לא התקיימו בימי הביניים בתי מדרש של בעלי סוד שהקנו משנה סדורה לציבור, ולו קטן, של תלמידים. לא מצאנו בין מקובלי ימי הביניים הוגי דעות שביקשו להביא את משנתם לציבור רחב. העובדה שרוב ספרי הקבלה שנכתבו בימי הביניים הופצו כחיבורים אנונימיים שימשה אף היא חִץ בין המקובלים לבין החברה בכללה, שכן סמכותם של חיבורים הייתה מבוססת על

אישיותם ומורשתם של המחברים. עובדה בולטת היא שבמקרים המעטים שבהם נודע מקובל בשמו ונתקבל בעמדת מנהיגות – בעיקר במקרים של הרמב"ן והרשב"א – לא התבססה סמכותו על מעמדו כמקובל אלא על אישיותו וגדולתו בהלכה, ופועלו בתחום הקבלה הוצנע ונדחק לקרן זוית. בשעה שמקובלים חיברו ספרים שנועדו להפצה לקהל רחב, הוסתר היסוד הקבלי ביצירתם. כך הצניע הרמב"ן את סודות הקבלה בפסקאות הסתומות "על דרך האמת" בפירושו הגדול על התורה, וכך פרסמו מקובלים חיבורים פופולריים כגון "שערי תשובה" לר' יונה גירונדי או "כד הקמח" לר' בחיי בן אשר תוך העלמת הרובד הקבלי מכול וכול.

יוצא מן הכלל מובהק אחד מעיד על כלל אופייה של היצירה הקבלית בימי הביניים – עשרות חיבורי הקבליים של אברהם אבולעפיה. בניגוד לכל קודמיו ולבאים אחריו הבלטי אבולעפיה את שמו, אישיותו ורקעו בכל כתביו, הקנה לעצמו שמות מעין-מלאכיים, ותבע לעצמו מעמד של נביא. כתביו מכילים אוטוביוגרפיה מפורטת וסיפורים על נדודיו וניסיונותיו לקבץ סביבו חסידים ותלמידים, ניסיונות שנכשלו ברובם. והנה, לא זו בלבד שדרכו זו של אבולעפיה לא נתקבלה על דעת הבאים אחריו, אלא שהוא הוחרם בידי המקובלים ושמו לא נזכר אצל בעלי סוד אחרים. אפילו מחברים שהיו בבירור תלמידיו והושפעו השפעה עמוקה מתורתו לא הזכירו את שם רבם ולא ציטטו בפירוש מחיבוריו. דוגמה זו מעידה בבירור על הריחוק בין משנתה של הקבלה לבין הציבור, הן הרובד המשכיל והן הציבור הרחב.

רוב כתיביהם של המקובלים בימי הביניים כתובים בלשון ובסגנון שאינם פתוחים לקליטה לציבור רחב. הם משתמשים במערכות מושגים אוטוריות, המכוונות לידועי ח"ן בלבד. מעטים הם החיבורים שיש בהם ניסיון כלשהו לקרב קורא כללי ולהציג משנה שתהיה מקובלת מחוץ לחוגים האוטוריים המצומצמים.

מאפיין נוסף שתרם לנתק בין החברה לבין המקובלים בימי הביניים הוא ריחוקם של בעלי הסוד מן המציאות ההיסטורית והחברתית הסובבת אותם. לא נמצא בספרות הקבלה כל התייחסות – או אף אזכור – של מאורעות היסטוריים מכריעים, כגון הכפירה הקתרתית הממדים במאה השלוש עשרה או המגפה השחורה במאה הארבע עשרה. מקובלים אחדים ביטאו ביקורת על תופעות שליליות בחברה היהודית, כגון ר' יוסף ג'יקטיליה בספרו המוקדם, "גנת אגוז", והמחבר האלמוני של ה"רעיא מהימנא" שנכלל לאחר מכן בספר הזהר. אין בדוגמאות מעטות אלה כדי לאפיין את הספרות הקבלית בימי הביניים. מרבית ספרי הקבלה כתובים מתוך ניתוק שלם או כמעט שלם ממקום ומזמן, מהקשר היסטורי או מתוכחה חברתית. מחבריהם מציגים את הנראה להם כאמת עליונה, שלמה ונצחית, שאיננה מכילה זיקה למקום מסוים ולתקופה מסוימת או תגובה על אירוע או תופעה שמחוץ למסגרת נשגבת זו. ניתן לומר שלפנינו תופעה של אוטוריקה דו-צדדית: המקובלים מתעלמים מן החברה הסובבת

אותם, והחברה מתעלמת מהם ומתירה להם לפעול בהסתר, ללא השפעה על החברה בכללה.

מפליא הוא היעדר התגובה על יצירותיהם של המקובלים בספרות העברית הכללית במאות השלוש עשרה והארבע עשרה. ספרות הקבלה העשירה והמגוונת המונחת לפנינו, מ"ספר הבהיר" עד "ספר התמונה", לא הותירה הד בספרות העשירה של התקופה – מספרות ההלכה דרך הספרות הפילוסופית ועד הסיפורת והשירה. פה ושם מוצאים אנו רמזים קלושים, אך ככלל התעלמה היצירה העברית על כל שלוחותיה מפועלם של המקובלים. בהגותם של המקובלים הוצגו מסכתות של רעיונות רדיקליים, חדשניים, שניתן היה לראות בהם חריגה מן המסורת ואף כפירה בה. כנגד התפיסה הקבלית המונה עשר ישויות אלוהיות במקום האל האחד והיחיד לא יצא חוצץ אף הוגה דעות אחד, ויש בידינו רק איגרת קצרה אחת התוקפת את המקובלים על תפיסתם הדורשת כוונות תפילה לכוחות אלוהיים נבדלים.¹ הדבר מדגים את עומקו של הנתק בין המקובלים לבין התרבות הסובבת אותם: לא רק שהם לא זכו (ולא ביקשו) להשפעה על הכלל, אלא אפילו לא נמצאו ראויים לביקורת ולפולמוס.

אחת הסיבות לתופעה זו היא שהמקובלים, למרות אמונתם השלמה כי נתגלו להם הסודות והטעמים הנסתרים של התורה והמצוות, לא הציגו ידיעה זו כתנאי הכרחי לעבודת אלוהים נכונה וראויה. למצוות יש טעמים נסתרים, אך ידיעתם איננה תנאי לקיומן. לתפילה יש משמעות נסתרת המכוונת לכוחות האלוהיים השונים, אך כוונות אלה אינן תנאי לקיומה של מצוות התפילה. לתורה יש משמעות נסתרת, אך ידיעתה איננה תנאי הכרחי לקיום מצוות לימוד התורה. בדרך זו, למרות הרעיונות הרדיקליים, הייתה הקבלה כוח שמרני, הבא לאשש את הקיים ולא לשנותו.

עמדתה השמרנית של הקבלה בהוויה הדתית התבטאה גם בכך, שהיא העניקה משמעות נשגבה, מיסטית-תאורגית, למצוות המעשיות, ובעיקר לאלה שאין טעמן מחוור – המצוות שרב סעדיה גאון כינה בשם "שמעיות", כאלה שטעמן אינו ידוע, להבדיל מ"שכליות" שטעמן גלוי. העיסוק הנרחב של המקובלים במשמעות הנסתרת של מצוות תפילין ושעטנז, ייבום וחליצה וכיוצא בהן חיזק את הדבקות במעשה הדתי והקנו לו ממדים תאולוגיים עמוקים, ותוארו לא רק כדרך שבה האדם מקיים את מצוות אלוהיו אלא כדרך שבה משפיע האדם על עולם האלוהות. באמצעות התפילה והמצוות גורם האדם להתעוררותם של הכוחות האלוהיים להשפיע משפיע הטוב והמיטיב על האדם ועל העולם.

בדרך זו השתלבה הקבלה במגמה הכללית של ההגות היהודית בימי הביניים – הספיריטואליזציה של החיים הדתיים והקניית משמעות רוחנית לפולחן הדתי. מגמה

1 ראו לעיל, תולדות, ז, פרק ארבעה עשר, סעיף ה.